

4. EL PAPER DE LA RELIGIÓ EN LA HISTÒRIA UNIVERSAL

En aquest apartat intentarem d'exposar algunes consideracions sobre la importància de la religió per a la filosofia de la història hegeliana^s. Hem d'assenyalar que no podem fer-nos responsables dels desenvolupaments, que Hegel du a terme a les *Lliçons sobre filosofia de la religió*, ja que cauen fora del nostre abast; malgrat això desenvoluparem el paper que juga la religió en la filosofia de la història, en *el* benentès que el *seu* contingut i estudi concret es fa en un altre lloc. El mateix Hegel en remet a aquelles lliçons: "en la filosofia de la religió és on s'ha de mostrar més precisament el perfeccionament de la consciència religiosa respecte el que és l'essència de l'esperit; sobre això ens hem de limitar aquí. Aquí hem de tractar assencialment de la resta d'aspectes i formes en què l'esperit d' un poble es diferencia"².

Els moments decisius de la història universal estan marcats per la presència de l'element religiós. El pas del món romà al germànic, per exemple, no té sentit sense les components religioses. De fet tota l'edat moderna - l'edat que instaura la reconciliació- no es pot comprendre en el seu desenvolupament i significació sense la religió cristiana. Així resulta que els capítols més importants -on Hegel es juga més per justificar el desenvolupament històric que proposa- cons, per exemple, aquelles lliçons dedicades al cristianisme³, al paper de l'església al llarg de l'edat mitjana, les croades, la

1. Importància que ja' hem mostrat i remarcat moltes vegades a la segona part de la nostra tesi doctoral.
2. V.G.1271161.
3. Per a Hegel, en la doctrina cristiana de la Trinitat [*Dreieinigheit*], "déu és conegut com esperit, en tant que es considerat com u i tri [*Dreieinige*]. Aquest nou principi és l'eix al voltant del qual gira la història universal. La història arriba fins aquí i parteix d'aquí. En aquesta religió es troben resoltos tots els enigmes i desvetllats tots els misteris" [WG. 722!544].

Reforma, tenen com a component central a la religió o continguts religiosos. A més a més, tots ells són capítols dels més dificultosos donada la seva profunditat especulativa.

També són moments de gran importància en la història universal, per exemple: l'exposició de la doctrina de la llum zoroastriana, la religió judaica o la religió artística grega. Així resulta clar que segons Hegel els grans avenços en la història universal tenen una component impòrtantíssima en la religió. Ella és el desllorigador de moltes de les principals transicions dialèctiques de la història universal. Sabem que amb això no diem res de nou. Tots els estudiosos de Hegel han remarcat la relació estreta que el pensament hegelian manté amb la religió¹. S'ha sostingut aquesta tesi tant des d'interpretacions "cristianes" del pensament hegelian com les de H. Niehl o des d'interpretacions considerades "atees" com la de Kojève. Küng ha arribat a suggerir que Hegel fracassa en el moment de plantejar una postura filosòfica autònoma de la religió.

D'altra banda, la diversa interpretació de la relació de la doctrina del mestre amb la religió cristiana fou -amb la filosofia política- el motiu de l'escissió i disputa dels deixebles. Les diverses classificacions entre hegelians de dreta, centre i esquerra (per exemple les de Löwith i Serreau) solen basar-se en les postures respecte a la religió.

No pretenem ser exhaustius en aquest tema inesgotable, només volem aportar alguna de les dades més reveladores per al nostre treball. A part de

1. Hi ha hagut casos com el del teòleg Küng que ha afirmat que la filosofia hegeliana no és altra cosa en el seu conjunt que la secularització de la teologia cristiana. Rüdiger Bubner "La Philosophie hégélienne est-elle une religion sécularisée?" s'oposa a aquesta tesi de Küng, sostenint que la filosofia va en Hegel més enllà de la religió, ja que és la instància on s'avalua la veritat que hi ha darrera de la revelació. Estem d'acord amb això -com es veurà més endavant- si bé ens interessa sempre remarcar la proximitat i, fins i tot, identitat dels continguts, que Bubner tampoc no nega mai. Louis Dupré capgira el plantejament de Küng però continua dintre de l'afirmació de la identitat en el seu article "Hegel's Absolute Spirit: a religious justification of secular culture". Marcel Rénier a "Ambigüité de la théologie hégélienne" es decanta per a una interpretació del pensament religiós de Hegel a partir de la tradició cristiana que no a partir de la hipòtesi del seu panteisme, en el qual cas nosaltres remarcariem l'heterodòxia de Hegel i la seva afirmació de la immanència de déu en les seves criatures. El llibre de A. Chappelle *Hegel et la religion* és ja clàssic i Heinz Kimmerle ha fet l'estat de la qüestió en el seu article "Zur theologischen Hegelinterpretation".

l'enorme i vital presència dels elements i consideracions religioses per explicar la història universal, Hegel és capaç d'afirmar que "la determinació d'una filosofia de la història universal és mostrar, fins i tot en les religions més rudimentàries, la forma d'espiritualitat que s'hi conté"¹. La religió és tant important per a la història que, una tasca primordial per aquell que la vol comprendre, és la de descobrir la presència de l'esperit, la consciència de l'esperit, darrera dels més primaris brots de religiositat².

No ens hauria cridat tant l'atenció aquesta cita si no fos pel fet que parla només de la religió i oblida, la seva companya, la filosofia. És cert, d'altra banda, que en el desenvolupament, de la història universal hi intervenen molt més els elements religiosos que no els pròpiament filosòfics. De fet, de tots els moments de l'esperit absolut, la religió és amb diferència el més present i el que juga un paper més constant i important en el desenvolupament de la història. Encara que Hegel valora el contingut científic i especulatiu subjacent en les diverses religions, es preocupa més d'aquestes que no de les components pròpiament filosòfiques.

Les referències més importants -i pràcticament les úniques importants- a continguts filosòfics es produeixen: al voltant de Sócrates (amb l'aparició de la consciència moral i la interioritat individual que trencarà amb l'eticitat grega), respecte les filosofies post-socràtiques (estòics, epicuris i escèptics, oblidant gairebé sempre als neoplatònics) com a moments paral·lels de

1. WG. 456/354.

2. Han estat també profusament estudiades les components religioses en la filosofia de la història. És clàssic ja el llibre de Karl Löwith que, en la seva traducció castellana, du el títol de *El sentido de la historia. Implicaciones teológicas de la filosofía de la historia*, que anant més enllà de Hegel remarca les implicacions mútues que a occident s'ha produït sempre entre pensament sobre déu i sobre la història (Hegel no en seria sinó un cas més). Jean-Louis Leuba ha dedicat un article a comentar l'opinió de Löwith "La philosophie hégélienne de l'histoire selon Karl Lüwith". Ramiro Flórez en "El dios dialéctico" també remarca la proximitat en Hegel de teologia, teodicea i filosofia de la història. També cal tenir en compte l'obra de Heinrich Reese *Hegel (iber das Auftreten der christlichen Religion in der Weltgeschichte. Ein Beitrag zur Geschichte der Religionsphilosophie*, "L'Absolu et l'Histoire selon Hegel" d'André Léonard i "The theological significance of Hegel's four world-historical realms" de Erie von der Luft.

3. Ens sembla que aquest oblit -de totes totes intencionat- es degut a què Hegel no pot relativitzar, de la manera que fa amb les altres escoles postsocràtiques, una doctrina com la neoplatònica, en la qual troba tants antecedents de la seva filosofia. Aquest és un cas clar d'un oblit fruit del fet que l'empíria històrica no encaixa del tot amb la lògica del desenvolupament proposat per Hegel.

molts dels canvis espirituals que el cristianisme produirà, i quan fa referència a la il·lustració com a pensament que prepara la revolució francesa. Aquests moments són decisius certament, però només relativament si tenim en compte que Hegel considera Sócrates -a les *Lliçons sobre filosofia de la història universal*- bàsicament com el síntoma del trencament de l'afortunat i inestable equilibri grec; les escoles post-socràtiques com un mer moment paral·lel, però d'importància històrica incomparable, al cristianisme⁵; i la Il·lustració com un pensament que en el fons no trascendia a la Reforma, (ja que el seu gran error era anar en contra de la religió, fracassant per això la revolució que patrocinen). Partint d'aquestes apreciacions, veiem que els elements pròpiament filosòfics recollits en la història universal són menys i de menor rellevància que no els moments pròpiament religiosos.

Certament, el Hegel madur mai no considera la religió com a contrària i oposada a la filosofia; molt al contrari, recorda sempre que la religió té el mateix contingut especulatiu que la ciència o filosofia, l'únic que exposat d'una manera encara representativista. No hi ha oposició pel que fa a les veritats que una i altra ensenyen. Al començament de *l'Enciclopèdia* Hegel tracta la relació entre filosofia i religió: "la filosofia té, certament i en primer lloc, els seus objectes en comú amb la religió. Les dues tenen la *veritat* pel seu objecte i certament en el sentit més elevat, en què *déu* és la veritat i *només* ell és la veritat. Les dues tracten també del camp d'allò finit, de la *natura* i de *l'esperit humà*, de la seva relació mútua i amb déu, com amb la seva veritat"^{1,2}. Evidentment, com a punt de partida la proximitat és extrema -totes dues són els dos moments superiors de l'esperit absolut-, però immediatament Hegel en marca la diferència: la religió usa categories representatives i la "filosofia posa *pensaments*, *categories* o, més exactament, *conceptes* en el lloc de les representacions"³.

La diferència és clara com veiem, però això no permet a la filosofia obviar el contingut expressat en la religió sinó que, al contrari, la filosofia "en relació amb els objectes de la religió, amb la *veritat* en general, hauria de mostrar la *capacitat* de conèixer-los des de si mateixa; en relació amb la seva manifestada *diferència* respecte de les determinacions *religioses*, hauria de *justificar* les seves determinacions discrepant"¹. La relació entre religió i filosofia és -com veiem- molt intensa i, si tenim en compte que ells dues són els dos moments més importants de l'esperit absolut, podem comprendre aquella cita que afirma: que una de les tasques de la filosofia de la història és reconèixer l'espiritualitat present en les més primitives religions².

A títol d'exemple, ens interessa comentar un fragment⁴ on Hegel remarca que la seva "afirmació" que la raó governa el món pot enunciar-se de manera religiosa i que, així, es pot dir que la providència divina governa el món. Immediatament després d'haver afirmat això, Hegel comenta que ha al·ludit aquesta qüestió de la identitat de la formulació religiosa i filosòfica, "en part, per a mostrar que totes dues matèries [*Materien*] estan íntimament lligades i, en part, per evitar la acusació: com si la filosofia tingués por o hagués de tenir por a enrecordar-se de les veritats religioses i s'hi apartés i, certament, perquè no tingués d'elles cap bona consciència [*kein gutes Gewissen*]. Molt al contrari [continua dient] en els nostres dies s'ha arribat a què la filosofia ha de defensar el contingut religiós contra una cert tipus de teologia".

Hegel està pensant, evidentment, en Jacobi i Schleiermacher, en tots aquells que -per herència pietista- volien reduir la religió a una fe no-racional, a una intuïció informulable o a un sentiment que repelia la raó. Hegel té una concepció de la religió en les *Lliçons de filosofia de la història universal* molt més il·lustrada -més pròxima a Lessing o Turgot, per exemple- i es nega a oposar fé i raó, o religió i filosofia⁴. Una mica més endavant, afirma que déu no és ja quelcom ocult o secret. Tot i que fins ara només s'ha exterioritzat en i per al sentiment i la representació -la religió-, ja han arribat els

1. Remo Bodei "La transition de l'esprit objectif à l'esprit absolu chez Hegel" remarca el paper que juga el cristianisme dintre de la història universal, ja que amb ell s'ha trencat l'harmonia immediata que unia i identificava estat i religió. Amb el cristianisme s'inicia el camí, paral·lel però separat, del món de la religió i del món mundà i polític. Com mostrem en la segona part la tasca de l'edat moderna és per a Hegel en gran part tornar a harmonitzar -superant l'oposició i contradicció present en l'edat mitjana- estat i religió.

2. Enz. §1.

3. Enz. §3 nota.

1. Enz. §4.

2. WG.4561354.

3. V.G.41/60.

4. Sempre alava el respecte que *la Aufklärung* alemana ha tingut per la religió, en oposició a la Il·lustració francesa

5. V.G.45/64.

temps en què hom el pugui aprehendre mitjançant el pensament, la filosofia -fent així una autèntica aparició conscient en la realitat-.

No volem discutir que la filosofia és explícitament valorada per Hegel més enllà de la religió, ni tampoc la concepció que a la seva època i mitjançant la seva pròpia filosofia, hom podia pensar ja rigorosament i especulativament els continguts fins llavors patrimoni exclusiu de la religió representativa. Això és indiscutiblement així, la filosofia és el moment superior de l'esperit absolut. Només en la filosofia s'explicitava plenament l'autoconeixement absolut i especulatiu de l'esperit universal, i només la filosofia podia arribar a la idea absoluta.

Roman, però, la pregunta per la preponderància dels elements religiosos a dintre de la història universal i, també, per les virtuts de la religió com a força determinant dels desenvolupaments religiosos. La nostra tesi^s, que la filosofia de la història universal inclou tots els moments i elements de la filosofia de l'esperit i -per tant- ha d'incloure la religió, no justifica el predomini gairebé absolut de la religió i la seva relació privilegiada amb l'estat o la subjectivitat individual. La qüestió pot ser formulada també de la següent manera: perquè Hegel parla de religió i no de filosofia o d'esperit absolut quan diu: "l'assumpte de la història és que la religió aparegui com raó humana, que el principi religiós (que habita en l'home) sigui realitzat també com a llibertat temporal. Així resta suprimida la divisió entre l'interior del cor i l'existència". Per què aquesta tasca tant primordial s'adjudica sempre en primer terme a la religió?

És cert que planteja que la religió no s'ha d'interpretar com quelcom diferent o superior a la raó humana -per tant res de superior a la filosofia- i que aquesta religió s'ha d'exterioritzar en el món finalment d'una manera secularitzada -com a filosofia però també com a estat, "llibertat temporal". Hegel vol, doncs, transformar radicalment el concepte que hom tenia a la seva època de religió, reclama que es secularitzi i es redueixi a continguts racionals i merament humans -no transcendents-, però paral·lelament fa de la religió -més que cap altre- el centre de la seva meditació, fins afirmar que la

seva secularització i interpretació racional és la tasca de la història -filosòficament compresa (*studium rerum gestarum*) o potser també com *res gestae*-.

La religió té unes virtuts que Hegel valora i que la fan ser una força primordial del moviment de la història universal i del desenvolupament en ella de l'esperit universal. Vegem perquè:

Hegel sempre afirma que la seva filosofia de la història pot ser considerada com una teodicea¹, en el sentit leibnizià de justificació racional de déu. Hegel creu que el fil teleològic o "lògic" que subjeu a la història pot ser considerat com un pla diví i, del qual -en ser també racional- l'home en pot tenir una certa "fe racional".

És més, Hegel arremet contra tots aquells que neguen la possibilitat del coneixement del pla diví en la història en base a la incognoscibilitat de déu. Com hem dit, parteix de la base que déu o l'absolut s'ha revelat per pròpia voluntat i que, per tant, no hi ha impediment radical per a conèixer-lo. Reitera un pensament molt estès a l'època -pensem en Herder i Kant- quan afirma que si és possible seguir el disseny de déu en la natura "per què no en la història universal?"². Com tothom a la seva època, Hegel viu aquest problema anguniosament perquè està convençut que la història és un camp superior que la natura i, per tant, no pot mancar del que és possible en la natura: el coneixement racional. Per a ell "la natura és el camp on la idea divina està en l'element de l'absència de conceptualitat [*Begrifflosigkeit*]; ella [la idea] està en el seu propi terreny en allò espiritual i allí ha de ser directament coneguda"³.

Hegel, en contra Jacobi, Schleiermacher i els pietistes, parteix de la base que déu o l'absolut no pot ser un desconegut, un més enllà transcendent sinó una presència transparent i immanent al món -en el qual s'expressa, en especial en l'esperit i en l'obra de l'esperit que és la història-. "Si déu no ha de ser una simple paraula buida -diu- hem de reconèixer que és bo i que es comuni

1. V.G. 48/67.

2. V.G.42160.

3. V.G. 42/61.

1. Veure apartat 4.2.

ca amb nosaltres"¹, que no resta misteriós. Hom comprèn l'oposició que aquestes idees deuen provocar en Kierkegaard. Per a Hegel, déu s'ha revelat a si mateix, és a dir, que si l'home era massa poca cosa per conèixer déu, ara ja ho pot fer perquè és déu mateix qui ha volgut ser conegut i s'ha revelat. Hegel creu que l'autèntica revelació és la religió cristiana, concretament el protestantisme. Donada la revelació espontània de déu, el conèixer-lo i per tant ser receptiu al seu missatge ja no és un acte d'orgull de l'home sinó un acte d'humilitat i d'obediència. Així, donada la identitat de contingut entre la religió i la filosofia, tota autèntica filosofia és en certa mesura una manera pietosa de conèixer déu tal i com s'ha revelat als homes. Hegel afirma que als cristians se'ls ha donat la "clau de la història universal"². Amb la religió cristiana i el coneixement de la veritat que ella permet, hom pot conèixer el pla diví -la "lògica"- en la història universal.

Per això, Hegel afirma que en el seu temps havia arribat el moment de comprendre "aquesta rica producció de la raó creadora que és la història universal"³. Aquesta comprensió tenia una dificultat: l'existència d'infinitat de desgràcies i de maldats present en la història, per la qual cosa es veia encara més necessari la comprensió consoladora de la filosofia. Segons Hegel, "és en la història universal on el mal es presenta massivament als nostres ulls, i, de fet, en cap altra banda es deixa sentir tan imperiosament l'exigència d'un coneixement conciliador", però "aquesta conciliació només pot ser assolida mitjançant el coneixement d'allò afirmatiu, en el qual allò negatiu es redueix a quelcom subordinat i superat".

Aquest és el sentit de la teodicea: allò positiu esborra allò negatiu. Allò negatiu apareix només com el mitjà contingent pel qual es realitza allò positiu i etern. La raó, l'esperit universal ha de passar per damunt dels individus i les particularitats sense poder ocupar-se'n, només el fi absolut és la seva meta i el seu punt de mira⁴.

1. V.G.42/61.

2. V.G.46/65.

3. V.G. 48/67.

4. V.G. 48/68.

5. V.G. 48-9/68. Veure el capítol sobre Pastícia de la raó.

4.1. Les raons del paper preponderant de la religió en la filosofia de la història universal

Una primera raó, doncs, de la presència massiva i vital de la religió en filosofia de la història és que aquesta no és sinó una teodicea racional. r obstant això, una cosa és que la filosofia de la història pugui ser llegida teològicament o amb una fe racional i, una altra, que la religió sigui un element imprescindible en el transcurs i desenvolupament de l'esperit universal en història. Vegem perquè:

1) **En** primer lloc, hem d'anotar que Hegel considera' que la religió precedeix *abans en el temps* que no la ciència el que és l'esperit universal. La religió és, doncs, històricament prèvia en la seva aparició i acció a la filosofia-. La religió és el moment de l'esperit absolut -de l'autoconsciència de l'esperit universal- que primerament es dona en el temps i la història. Diu Hegel: "é necessari més aviat que la consciència de la idea absoluta sigui primerament captada, segons el temps, sota aquesta figura [del sentiment, la intuïció i la representació] i estigui així en la seva realitat efectiva immediata abans con religió que com filosofia'.

Entre les moltes virtuts de la religió hi ha també la de representar-hi la consciència de la reconciliació entre individu i tot ètic, entre ciutadà i estat Hegel diu⁵ que la funció essencial de l'estat és realitzar l'absolutament universal, però d'aquesta tasca només en prendrà l'home la consciència primer en la religió i després en la ciència.

Hegel sempre remarca que la religió és un element imprescindible en tot l'esperit del poble, cosa que no s'esdevé de la mateixa manera en l'art o la filosofia, perquè és on l'esperit del poble i l'esperit universal saben de si mateixos i s'autoconeixen. Aquest autoconeixement és produït primer en la religió, amb anterioritat que en l'art i la filosofia. Així podem constatar e menyspreu hegelian per l'art xinès o hindú -que no considera autèntic- i Poble dels elements pròpiament filosòfics d'aquells mons, mentre que alaba

1. Phán.430/11315/469.

2. Enz. §552 nota

3. WG. 3711291

s'ocupa intensament dels elements religiosos. És en aquests i només en ells on troba l'essencial al principi d'aquells pobles.

Per tot això, podem concloure que la religió és l'esfera on abans en el temps l'esperit universal existent es fa realitat i conscient de l'esperit absolut⁶. En una cita anterior⁸ hem vist, a més a més, com Hegel considera que la religió només ha perdut el seu paper de representar l'autoconsciència de l'esperit en el saber humà a mans de la filosofia en la darrera etapa de l'edat moderna. Només llavors, aquesta prendrà el relleu a aquella; mentrestant el gruix de la història i el desenvolupament de l'esperit té en la religió la principal forma d'autoconsciència especulativa. La religió és, doncs, la representant de l'esperit absolut que en major grau i més directament incideix en la història universal.

2) La religió no només és la forma d'autoconeixement anterior en el temps sinó també la forma més universal de reconeixement de l'esperit; és el contingut que arriba a un major nombre de persones, que abasta tot el poble sense exclusió³. La filosofia triga a transcendir al món i a les consciències. De tots és coneguda la famosa metàfora de l'òliba de Minerva que només aixeca el seu vol a l'hora foscant, quan el dia -o la vida concreta- ja ha tocat a la seva fi. La filosofia sol arribar tard a les coses de la vida, comprèn molt bé el que ha passat, però li costa de ser una força que intervingui realment en el desenvolupament dels esdeveniments històrics i en la vida immediata dels pobles.

La religió no cau en aquest inconvenient (tot i que, segons Hegel, en té altres com la "il·lusion" de la transcendència divina). Arriba a tot el poble, tot-hom -encara que no sigui il·lustrat- en capta el missatge i es posa al seu servei. La filosofia i la ciència és l'exposició més rigorosa del saber absolut però aquesta exposició purament en el pensament especulatiu és només assolible en un primer moment per un nombre petit d'homes, per a tota la resta la religió esdevé un element d'educació essencial. Hegel diu en la *Història*

que la consciència del que és veritable, de l'espiritual, del que és racional, assumeixi la forma de la religió". Així, per mitjà de la religió el poble no il·lustrat accedeix al coneixement de l'esperit, de l'absolut. La religió esdevé així la gran educadora de la humanitat i la Bíblia és per a Hegel "un llibre fonamental per a la instrucció del poble"¹; per això la Bíblia en traducció de Luther ésdevé el "llibre nacional" d'Alemanya.

Sembla com si l'ideal que els tres amics de Tübingen reclamaven al *Systemprogramm* l'hagués realitzat -*avant la lettre*- el mateix Luther. Potser els ideals estètics no es van aconseguir, certament, que aquell llibre "nacional" va servir per igual tant a nobles i com a plebeus, a il·lustrats i a incultes, establint un cert pont i una certa comunitat entre ells.

3) Però a més a més, la religió té la virtut d'impulsar a l'acció als homes, de moure les consciències a l'acció. Hegel afirma -respecte de la situació en els països catòlics²- que quan la voluntat està separada de la religió en resulta la desunió i la servitud dels homes. La religió és impulsora dels esperits, precisament perquè arriba a tots els homes sense excepció; la religió té segons Hegel el que li manca -moltes vegades- a la filosofia: la complicitat del poble. Una complicitat que, tot i que de vegades degeneri en fanatisme o superstició, té sempre un fons autèntic i veritable (recordem aquella cita que diu que és tasca de la filosofia de la història el descobrir aquest fons).

Per comprendre tot això, no ens resta sinó recordar les afirmacions sempre reiterades de Hegel que consideren a la religió com a eina d'educació del poble. Així hom pot comprendre la demanda del *Systemprogramm* d'una nova religió que fos capaç d'arribar de nou i per igual al poble vulgar i als il·lustrats. Només així es podria estar a l'altura dels nous temps i recuperar la unitat del cos social que s'havia perdut. Hegel aquí està totalment d'acord *de la filosofia*: "com que la consciència pensant [que és la pròpia de la filosofia] no és la forma exteriorment general per a tots els homes, és necessari

1. V.G. 124/158,
2. V.G. 64/45.
3. Enz. prefaci 2.

¹. WG.883/661.
². WG.886/664.

amb T argot' quan aquest afirma que només la religió -el cristianisme- ha estat capaç de moderar les passions i els instints dels homes i els pobles; de manera que, només gràcies a ella, hi ha hagut tota una millora i un progrés en el desenvolupament de la humanitat.

Aquesta capacitat impulsora i movilitzadora de les consciències i els cors, que du a terme la religió, mai no va ser oblidada o negada per Hegel. Hem de recordar que, fins i tot, les seves crítiques juvenils a la religió anaven per la crítica del seu encarcament en una "positivitat" dogmàtica i jeràrquico-institucional, ja que -per la tirania que sotmetia els esperits- era la principal rèmora a la realització dels nous temps. En la maduresa, però, no té inconvenient en valorar la institucionalització eclesiàstica de la religió, quan diu que l'església és la consciència de la veritat i la causa que el subjecte individual estigui d'acord amb ella².

La religió és, doncs, una força històrica en absolut menyspreable. La filosofia pot alliberar les consciències, però la religió pot encara més: pot alliberar-les tant com encadenar-les. Quan les encadena és una força "positiva" -en el sentit dels escrits juvenils- que es nega als nous temps; però quan les allibera, ho fa amb una força que res no pot parar. Nosaltres sostenim que Hegel sempre va valorar aquesta capacitat impulsora de la religió i el seu paper com a *Macht* històrica, degut això només es va atrevir a substituir-la per la filosofia del seu temps.

1. En el seu primer discurs ala Sorbona sobre els *Avantatges que la religió cristiana ha donat a la humanitat*. Molt similarment Hegel diu que "la religió és quelcom interior que pertany exclusivament a la consciència [*Gewissen*]. Però, davant d'aquesta consciència hi ha les passions i els apetits; i per a que el cor, la voluntat, la intel·ligència siguin veritables, han de ser educades. Allò just s'ha de convertir en costums, en hàbit; l'activitat real s'ha d'eleva fins a ser una acció racional; l'estat ha de tenir una organització racional; i aquesta és la que fa que la voluntat dels individus sigui una voluntat realment justa [*rechtlichen*]" [WG. 771/577]. Cal remarcar la identitat en alemany entre jurídic i just: *rechtlich* en els dos cassos. També cal remarcar el fet ja conegut del doble significat per a Hegel de *Sittlichkeit*, que significa alhora "eticitat" i manté la referència al "costum". Pensem que Hegel utilitza el terme en el sentit de Turgot més que no en el de Kant i, així, quan diu que el poble grec és un poble ètic vol dir, també, que era un poble amb "bons costums" (una mica en el sentit en què tradicionalment s'ha fet servir aquesta expressió: fent més referència al comportament objectiu que no a la bondat profunda dels sentiments).

2. WG.759/568.

4) Una de les conseqüències més interessants del que anem dient, és la complexa relació que Hegel estableix entre religió i estat, ja que si la religió

intervé en la història dirigint les consciències també ho fa en la vida política'. Per això, la relació entre religió i estat és -fins a tal punt- present i vital per a la filosofia de la història hegeliana, que podríem arribar a dir que aquesta no seria sinó la suma de moments privilegiats en què s'han trobat la religió i l'estat, el déu espiritual i el déu mundà, l'esperit absolut i l'esperit objectiu.

Hegel ja a la seva obra juvenil *Volksreligion und christentum* remarcava que "esperit del poble, història, religió, grau de llibertat política, no poden ser considerats separadament donat el seu mutu influx i èxits recíprocs. Estan entortolligats en un vincle, en el qual cap d'ells no pot fer res sense l'altre i cada un rep alguna cosa de la resta". És a dir, ja des del primer moment Hegel va considerar indistriablement units els elements principals de la història universal: esperits del poble, llibertat política i religió. Veiem, fins i tot, com cita la història mateixa, que és l'àmbit on aquells elements estan units d'una manera més indistriable.

Això ens permet justificar el no fer més referències aquí a les *Lliçons de filosofia de la religió*. Nosaltres només ens interessem pels efectes de la religió per a la història i la vida política. No ens interessa tant el punt de vista més teològic o de filosofia de la religió, que evidentment hem d'obviar gairebé totalment. La religió com a consciència del que en si és absolut², allò diví, assenyala i designa el que, en un moment determinat del desenvolupament de l'esperit, és absolut i substancial. La religió indigna i assenyala l'absolut. Aquest valot indigitador fa que tingui una importància cabdal per a la justifi

1. Hi ha abundant bibliografia sobre aquesta qüestió, recentment Walter Jaeschke ha treballat amb noves fonts i molt profundament la relació entre religió i estat en el seu article "Urmenschheit und Monarchie. Eine politische Christologie der hegelischen Rechten". També mereixen ser destacats Adriaan Peperzak "Religion et politique dans la philosophie de Hegel" (tot i que no tracti de la filosofia de la història i, al nostre parer, identifiqui massa eticitat i religió), Hans-Norbert Janowski "Rose im Kreuz. Zum Verhältnis von Christentum und politisch-gesellschaftlicher Wirklichkeit bei Hegel" (remarca bé el paper de la religió en la realització de la llibertat objectiva en la història), R. Darcus "Hegel's Philosophy of Religion and the Problem of Order" i F. Guibal "Dimensions du penser hégélien" (que remarquen el paper de la religió en l'acció i la vida política).

2. WG.910/681.

cació i sosteniment de l'ordre ètico-polític, ja que "les lleis tenen la seva garantia suprema en la religió"¹. Ella assenyala l'absolut que legitima en darre- ra instància les lleis i l'organització estatal.

La religió sempre ha guiat l'home individual i col·lectiu, sempre ha estat -pensa Hegel- la força primera que els ha impulsat espiritualment i, alhora, el saber que els ha ensenyat què és absolut, què és diví. L'estat, el poder ètic universal, ha necessitat sempre del suport de la religió, L'estat que també reivindica el seu paper diví i d'instància absoluta, necessita de la legitimitat i conformitat de la religió². Històricament -fins als darrers temps moderns- l'estat ha necessitat sempre de la sanció de la religió; això no ho oblidarà mai Hegel³ i és la causa que adjudiqui a la religió un paper tan important en la història universal i en les relacions amb l'estat. No en va la història universal té el seu lloc sistèmic entre l'esperit objectiu i l'esperit absolut, que per a Hegel es concreta més -oblidant l'art, el qual d'altra banda sempre posa al servei de la religió- en el lloc intermedi entre estat i religió.

En la famosa nota al paràgraf 552 de *l'Enciclopèdia*, Hegel està preocupat per la transició de l'esperit objectiu a l'esperit absolut i, per això, hi afirma la tesi: "la veritable religió i veritable religiositat procedeix de l'eticitat i consisteix en l'eticitat pensant". La transició a l'esperit absolut té com a moment fort la relació entre estat o eticitat i religió; de fet, serà a partir d'aquest plantejament que parlarà de les relacions entre religió i estat.

D'una banda, la religió supera el moment inferior de l'eticitat, en la mesura en què permet a l'individu alliberar-se de la imposició finita de la "real

1. WG.9281694.

2. Per a Hegel, la religió també és coneixement polític i ètic; en les societats primitives, per exemple, les determinacions ètiques i morals estaven fixades i recollides en la religió. És per això que Hegel diu al prefaci de la *Filosofia del dret* [13-4/13-14]: "la veritat sobre el dret, l'eticitat, l'estat, és tan antiga com francament coneguda i exposada en les lleis públiques, la moral pública i la religió". La religió és, doncs, un mode immediat de posseir la veritat i d'educació humana, en situacions en què la filosofia i el pensament especulatiu n'han estat impotent. La religió dirigeix "l'ànima ingènua" que s'ha d'atenir "amb convenciment confiat, a la veritat públicament reconeguda, i edificar a partir d'aquests sòlids fonaments un mode d'actuar i una posició ferma en la vida".

3. Luckacs *El joven Hegel* [pl. 48] i remetent a l'escrit sobre la *Positivitat de l'esperit cristià* [Nohl 175] diu: "La religió és abans que res aquest mitjà per suscitar-la [la confiança en les institucions estatals] i el que sigui capaç de satisfer-ne el fi depèn de l'ús que l'estat en faci d'ella. Aquest fi és clar en les religions de tots els pobles ...".

autoconsciència ètica" i assolir així a la llibertat absoluta, superació del què hem anomenat "animalitat" o subjecció a les passions -"alliberament de la seva voluntat respecte de l'egoisme del desig"-. Però alhora només des de la llibertat ètica, des de l'experiència de la llibertat, hom es "pot fer conscient de la idea de déu com esperit lliure".

Com podem veure hi ha un contacte perfecte entre esperit objectiu -eticitat i estat, en definitiva- i esperit absolut -religió-. La història universal està entre tots dos i, per tant, és el lloc privilegiat per al seu encontre. La història universal és, en certa mesura, la mostració dels diversos encontres entre eticitat i religiositat, entre estat i religió¹. Hegel considera el moment de transició entre esperit objectiu i absolut, que és la història universal, com "el lloc indicat per ocupar-nos molt detalladament de"la relació entre estat i religió".

Comença afirmant que l'estat "és el desenvolupament i la relació efectiva de l'eticitat" i que la religió és "la substancialitat de l'eticitat mateixa i de l'estat". Hi ha, per tant, un remetre's mutu que fa que l'estat descansi sobre la convicció [*Gesinnung*] ètica, mentre que aquesta descansa sobre la religiosa. L'estat és la institucionalització exterior i objectiva, la qual necessita per mantenir-se -com deia Turgot- del suport del reconeixement d'allò ètic que es fonamenta i té el seu punt més sòlid en la religió. En les *Lliçons*² Hegel afirma rotundament: "els estats i les lleis no són altra cosa que la manifestació de la religió en les relacions de la realitat".

Això no ha de sorprendre'ns, ja que si la religió és esperit absolut i, per tant, "consciència de la veritat absoluta". Aleshores, diu Hegel, el que hom pretén que valgui com a veritable i absolut -el dret, la llei, l'estat- per a la voluntat lliure, ha de ser coherent amb la religió. És a dir, ha de ser "subsumit en ella i se segueix d'ella". Hegel parteix de la base que al llarg de la història, excepte per a uns pocs homes i unes poques etapes, la humanitat o l'esperit objectiu efectivament existent ha necessitat de la religió per a saber de la veritat absoluta. La filosofia ha estat accessible només a uns pocs i l'art ha tingut el seu esplendor en una època molt limitada -Grècia-; només la religió (dels tres moments de l'esperit absolut) ha estat sempre present en els po

1. Enz. §552 nota.

2. WG.882/061.

bles i en la totalitat dels homes. És cert que sovint no ha estat una religió completament desenvolupada o especulativa, però sempre ha dut dintre seu el missatge essencial i ha esdevingut la mostració i l'autoconsciència del que hom té per veritable i absolut.

L'eticitat és "l'esperit diví en tant que hàbit per a l'autoconsciència en el present efectivament real d'aquest [esperit diví] en tant que autoconsciència d'un poble, dels seus individus". L'eticitat és l'hàbit fet costum objectiu del què l'esperit d'un poble ha considerat com allò absolut i veritable -cosa que s'expressa primer i universalment en la religió-. Hegel diu contundentment "la religió és per a l'autoconsciència la base de l'eticitat i de l'estat". Per tant, eticitat i religió són inseparables, ja que el contingut de l'una és el de l'altra: "no hi pot haver dues classes de consciència: l'una religiosa i l'altra ètica que es distingeixi de la primera en la seva constitució i contingut"¹. Però igual com l'eticitat rep la legitimació de la religió, aquesta darrera troba la seva legitimitat en l'eticitat.

Hegel considera un error del seu temps -un error fruit de l'enteniment separador i representativista, d'altra banda- el voler separar l'estat de la religió. És un error considerar aquesta darrera com quelcom pertanyent només a la subjectivitat i opinió dels individus, sense cap existència objectiva i ni tan sols com esperit absolut; com si només pogués esdevenir un mer suport extern de l'estat. Hegel remarca la imbricació i dependència mútua d'eticitat i religió, d'esperit objectiu i esperit absolut, que esdevé mostrat, si bé no demostrat, a la filosofia de la història universal.

A una religió que legitima la manca de llibertat li correspon una constitució estatal també mancada de llibertat: "A un tal principi i a aquest desenvolupament de la manca de llibertat de l'esperit en allò religions, li correspon únicament una legislació i constitució de la manca de llibertat jurídica i ètica, així com una situació d'injustícia i manca d'ètica en l'estat efectivament real"².

El contingut de la religió -essent esperit que resideix en l'autoconsciència- permet accedir a la consciència de la llibertat, car "l'autoconsciència té la certesa de si mateixa en aquest contingut i en ell és lliure"¹. Només gràcies a la religió -o a l'esperit absolut- hom pot accedir al veritable autoconeixement i autoconsciència, resultant que hom es reconeix com a constituït ja en si pel contingut universal que s'expressa en l'esperit objectiu i absolut. Llavors hom es reconcilia amb aquest contingut que és el propi i està en si mateix en totes les accions de l'esperit universal; llavors, per tant, hom és lliure, com ho és l'esperit universal que el constitueix. La religió -en ser esperit absolut- només pot anar en contra de la llibertat si la seva forma cau en l'element natural².

Per tot això, Hegel valora tant la Reforma, que és la revolució en les mentalitats que cercaven -sense reconèixer-la- els il·lustrats. La Reforma va tenir una gran influència en la vida ètica, canviant els tres preceptes anti-ètics -en el sentit de contraris a la vida social i ètica-: del vot de castedat o celibat, de pobresa i d'obediència. Pensa Hegel que la Reforma, amb el rebuig d'aquests tres preceptes, va permetre la reconciliació de religió i vida èticopolítica. Va evitar que els sacerdots s'apartessin de la vida familiar i matrimonial de la societat que havien de dirigir. Va substituir el vot de pobresa, que Hegel interpreta com a vot de desídia, per la valoració del treball i el gaudi dels fruits del treball -la probitat-. I va substituir l'obediència a la jerarquia per la lliure meditació sobre les escriptures i en tot cas per "l'obediència de la llei i de les disposicions legals de l'estat, la qual és, fins i tot, la veritable llibertat perquè l'estat és pròpiament la raó que es realitza a si mateixa"³. Religió i consciència van, com deiem, íntimament lligades a dret i estat; no es pot canviar una cosa i deixar igual l'altra.

Hegel arriba a apostrofar: "mentre la religió veritable no arribi a aquest món i domini en els estats no haurà arribat a la realitat efectiva el veritable principi de l'estat". Dintre del desenvolupament extremadament complex que és la història universal la religió evoluciona vers la seva secularització com a filosofia i com a estat. Així ho diu Hegel: "únicament en el principi de

1. Enz. §552 nota.

2. Enz. §552 nota.

1.id.

2. Enz. §552 nota.

3.id.

l'esperit que sap la seva essència, de l'esperit en si absolutament lliure i que té la seva realitat efectiva en l'activitat del seu alliberar-se, està present la possibilitat absoluta i la necessitat que coincideixin el poder polític, la religió i els principis de la filosofia, i s'assoleixi la pura i simple reconciliació de la realitat efectiva amb l'esperit; de l'estat amb la consciència religiosa i també amb el saber filosòfic"¹.

Les condicions de possibilitat d'aquesta reconciliació són posades, segons pensa Hegel, en la Reforma ja que en ella l'esperit lliure se sabia en la seva racionalitat i veritat. El principi de la reconciliació brollaria de la religió, encara que per a realitzar-se plenament ho hauria de fer en la forma especulativa de la filosofia i en la realitat efectiva de l'estat. Però hem de tenir en compte que la religió manté relacions en certa mesura diverses amb la filosofia i amb l'estat. Amb la filosofia la relació és en el terreny del saber i la religió ha de ser superada per la filosofia, que és la forma especulativa superior. Amb l'estat la relació és en el terreny de la realitat i no podem dir que la religió superi l'estat o aquest a aquella. La seva relació és d'implicació mútua, es necessiten mútuament, per a mantenir cohesionat el cos social. Hegel expressa el que acabem de dir amb les següents paraules: "L'eticitat de l'estat i l'espiritualitat religiosa de l'estat són d'aquesta manera les fermes garanties complementàries"².

Hegel sempre menciona la religió com la primera o una de les primeres forces "*Machte*" en què es particularitza un poble³. La religió és una component essencial de l'esperit d'un poble, ja que designa, assenyala, apunta cap al que el poble té per absolut o com a veritat absoluta. La religió designa, doncs, alhora tant el poder absolut com el saber veritable. Podem entendre això en el sentit que la religió comunica al poble sencer la consciència d'allò absolut en la realitat objectiva -l'estat i la constitució- i en el saber absolut -la veritat, encara que sigui prefilosòfica-.

La religió que "representa i venera [l'esperit] com el déu o el ser"⁴ té per contingut l'esperit -igual que l'art i la filosofia-. Però "per la identitat original

de la seva substància, del seu contingut i del seu objecte, aquestes formacions [de l'esperit absolut] estan unides inseparablement a l'esperit de l'estat; només amb aquesta religió pot existir *aquesta* forma política, així com només en aquest estat [pot existir] aquesta filosofia i aquest art"¹. Hegel remarca aquest fet davant la "nècia tentativa de la nostra època d'inventar i realitzar constitucions amb independència de la religió"². Així, per exemple, Hegel té contra la religió catòlica que no "reconeix ni la justícia ni l'eticitat internes de l'estat", cosa que no s'esdevé en la religió protestant. El catolicisme nega l'esfera mundana de l'estat, es manté escindit d'ella. Manté separada l'esfera religiosa de l'etica i de les institucions de l'estat. La religió catòlica es manté abstracta ja que "així separats, del món interior, del profund santuari de la consciència, del lloc silenciós en què la religió té la seva seu, els principis i les institucions del dret públic no assoleixen donar-se un veritable centre i romanen abstractes i imprecisos"³.

Els moments de l'esperit absolut -religió i filosofia sobretot- tendeixen per a Hegel a apuntalar la vida política i l'estat. Tant religió com filosofia són tractades en la filosofia de la història en relació a l'estat, a la vida política dels pobles. Religió i filosofia tenen el paper en la filosofia de la història de reconciliar pel saber el cantó de la idea -el cantó universal i absolut- amb el cantó del voler i saber subjectiu i individual. Hegel remarca que "qualsevol acció espiritual no té cap altre fi que el de fer conscient aquesta unió, és a dir, la seva llibertat"⁴. Però Hegel, una vegada més, privilegia la religió i diu: "entre les formes d'aquesta unió conscient figura la primera la religió. En ella, l'esperit existent en el món es fa conscient de l'esperit absolut. Hom comprèn aleshores la gran funció i paper que juga la religió en la seva filosofia de la història. Mitjançant la religió, l'esperit existent en el món, que existeix en forma d'individu i de subjectivitat en primer lloc, assoleix la consciència d'allò absolut i veritable. La religió és el que permet que els subjectes realment existents s'aproximin a la reconciliació amb l'absolut i assoleixin, per tant i en darrer terme, llur llibertat. Mitjançant la religió els

1. Enz. §552 nota.

2. id.

3. V.G. 120/153.

4. V.G. 123/156.

1. V.G. 123-4/156-7.

2. V.G. 124/157.

3. V.G. 124/157.

4. V.G. 124/158.

5. V.G. 124/158.

subjectes esdevenen universals, renunciem a llur particularitat, perquè "en prendre consciència del ser que és en si i per a si, la voluntat de l'home renuncia als seus interessos particulars, els margina en una devoció en la qual ja no pot preocupar-se d'allò particular"¹.

La religió és el "veritable vehicle" de la consciència de la unitat originària de l'home amb l'esperit universal². La religió posa la base i les condicions de possibilitat per a què els individus i els pobles es reconciliïn amb l'esperit universal. Hegel privilegia³ la religió, perquè "és la primera modalitat de l'autoconsciència, la consciència espiritual de l'esperit mateix del poble, de l'universal, de l'esperit en i per a si existent segons la determinació com es dona en l'esperit d'un poble, la consciència de la veritat en la seva determinació més pura i més completa. El que posteriorment està determinat com a veritat, només val en la mesura en què és adequat amb el seu principi en la religió. La religió, la representació de déu, consisteix -en tant que el límit universal- el fonament del poble. La religió és el lloc on el poble es dona la definició del què té per allò veritable "⁴. La religió és doncs, aquella part essencial de l'esperit del poble que indigna -assenyala- què és l'absolut, la veritat. A més a més, la definició que un poble es dona de la veritat val per a tots els seus individus i, per tant, la religió esdevé el saber que diu als homes i individus què és veritable, què és absolut -la religió és la consciència existent de l'absolut-.

Hegel encara va més enllà: "la religió és la consciència d'un poble del que ell és, de l'essència del que és suprem. Aquest saber és l'essència universal. Així com un poble es representa déu, així es representa també la seva relació amb déu o així es representa a si mateix; la religió és, doncs, també el concepte que un poble té de si"⁵. La religió esdevé, doncs, la síntesi essencial de l'esperit del poble i del principi del desenvolupament universal que un

1. V.G.1241158.

2. Garaudy diu [pl. 101 que "el vincle intern de l'estat, la relació entre l'individu amb la totalitat social és de caràcter religiós".

3. V.G. 125/159.

4. Hegel reconeix explícitament en la història de la filosofia que "és cert que els pobles expressen en les religions la manera com es representen l'essència de l'univers, la substància de la natura i de l'esperit i la relació entre l'home i ella". 5. V.G. 126/160.

poble representa. Hegel mostra, com veiem, un concepte de religió que va molt més enllà del concepte tradicional. No és un concepte transcendent, sinó immanent, amb un contingut concret fàcilment identificable secularment amb components polítiques. Hegel veu en la religió un saber de la immediatesa, un afirmar allò *ara i aquí* absolut, no res de transcendent.

Hegel es nega a acceptar les concepcions transcendents de déu, per a ell déu o la idea tenen una existència immanent en el món i en els homes: "en la idea divina està el ser de la unitat de la universalitat de l'esperit i de la consciència existent; en ella s'expressa la unió d'allò finit i allò infinit... En la religió cristiana la idea divina és revelada com la unitat de la natura humana i la natura divina"¹. Feuerbach sembla sortir de darrera d'aquestes afirmacions, si bé Hegel no cau mai en la postura merament antropològica d'aquest². Hegel vol dir que déu és el nom que designa allò absolut universal per a l'individu i per al particular, és el contingut absolut, universal i "lògic" que dona sentit a allò individual, particular o "empíric". La religió és el saber que assenyala als individus que hi ha en ells -i no en un més enllà transcendent d'absolut, que han de considerar com a substancial, com a diví, com a déu. Naturalment la religió assenyala al llarg de la història diversos continguts, per això la religió es desenvolupa també en la història -paral·lelament a l'esperit universal- i cada vegada es va arribant a conceptes més desenvolupats i superiors³ del que és absolut. Aquest procés culminaria en la seva filosofia que ell ja veu -en una interpretació clarament heterodoxa- prefigurada en el luteranisme, si bé en una formulació encara representativa.

Per a Hegel, l'experiència religiosa va íntimament lligada al reconeixement de quelcom substancial, poderós i autònom. L'home ho anomenarà

1. V.G. 126/160.

2. En Hegel, déu no s'identifica mai amb l'existència exterior -tot i que hi és immanent, ja que és un moment de la seva exteriorització-. Déu o l'absolut són sobretot l'universal que conté (i en certa mesura crea) el particular però que, alhora i sobretot, el supera. Hegel afirma a l'*Enciclopèdia* que els autèntics noms de l'absolut es corresponen sempre al moment primer i tercer de la dialèctica més que no al moment segon; es corresponen als moments d'unitat i de reconciliació més que no en el moment d'escissió i exteriorització en allò altre o particular. Per això podem dir que, en Hegel, déu és l'en si i per a si fruit de la reconciliació que ja ha superat l'exteriorització individual o particular en un tal home o, fins i tot, en la humanitat com a gènere.

3. Per a Hegel, l'objecte de la religió és la veritat, la unitat d'allò subjectiu i allò objectiu; per aquest motiu afirma que, quan algunes religions separen l'absolut i infinit d'allò finit, es devalua completament el seu contingut absolut.

déu i ho considerava diví. L'experiència política també implica un poder substancial que és superior a la voluntat de l'individu. L'home ho anomenarà estat i ho considerarà ètic i alhora també diví. Hegel interpreta aquesta diferència d'experiències sobre la base de la distinció entre esperit absolut i esperit objectiu. La primera -en què l'experiència religiosa n'és el prototipusés l'esperit absolut, la segona -que té per prototipus el govern temporal- és l'esperit objectiu. La contraposició d'ambdues es correspon a la tan important contraposició entre idees i realitat, lògica de les idees i lògica dels estats, lògica del saber i lògica del poder. *Ve gem* la següent cita':

'El primer mode en què té la seva realitat el poder substancial, consisteix en què allò substancial es desenvolupa purament en l'interior de l'àmbit espiritual i en què aquest desenvolupament roman a l'interior: és el regne de la religió, de la moralitat [*Moralitat*] i de la ciència. Allò substancial és aquí conegut però com un poder espiritual en l'esfera del pensament [Hegel s'està referint clarament a l'esperit absolut]. El segon mode consisteix, al contrari, en què allò substancial apareix i és conegut en la forma real de la consciència; és, doncs, el poder que regeix en la forma d'un govern temporal". Hegel parla en aquest segon cas sens dubte de l'esperit objectiu i, en especial, de Peticitat i l'estat. No oblidem que la història universal és la unió d'esperit objectiu i esperit absolut, tant com la transició entre ells. No ha de resultar estrany, doncs, que la història universal es mogui essencialment al voltant dels eixos estat i religió, ni que mostri la seva relació i unitat indestruïble.

5) La religió és també "l'expressió més simple" del principi d'un poble i, si fem cas d'aquesta determinació, en la religió hi podem trobar la millor expressió de l'esperit d'un poble. Tota la complexa existència d'aquest es resumeix, doncs, en la seva religiositat. La religiositat d'un poble és la mostra millor de la forma de la seva espiritualitat, del seu ser i essència més profunda². Per això Hegel posava com a tasca primordial de la filosofia de la història el reconèixer en tota religió el seu fons espiritual.

La religió és, com hem dit, l'autoconsciència de l'esperit universal' que en ella esdevé esperit absolut. Però també per mitjà de la seva religió cada poble no només té consciència de l'esperit universal sinó que pel seu mitjà cada poble adquireix consciència de si mateix, del seu propi ser. La religió mostra alhora tant la manera com el poble concep (i per les quals actua) les seves relacions amb déu i allò absolut (incloent-hi el poder polític, l'estat) i el seu propi concepte de si mateix, la seva autoconsciència. Com veiem, Hegel ja tenia en gènesi el nucli del pensament feuerbachiana², ja que autoconsciència de si dels homes o pobles és en certa mesura correlativa a la seva consciència de l'absolut i de déu.

6) Una raó del tractament privilegiat de la religió en la filosofia de la història és un resum de les anteriors i està vinculada amb l'idealisme hegeliana³. Així una de les conseqüències de l'idealisme de Hegel és que es nega a valorar la realitat -que nosaltres anomenem "empírica"- Si no està prenyada de "logos", de racionalitat, -de "lògica"- La matèria històrica només té autèntic valor per a ell si expressa -és exteriorització, preferix dir- de l'esperit, el qual com un logos teleològic profund la dirigeix i anima. Aquest logos, com hem vist, es fa conscient d'una manera més ràpida, clara i universal en la religió. De manera que aquesta és l'expressió millor -a l'època- de la lògica interna de la història i de la voluntat de l'esperit.

Hom no pot anar, per tant, en contra de la religió sense pagar-ne les conseqüències, si no és armat d'una altra religió superior; això és el que els passà als liberals, i per això fracassen: "no serveix de res que les lleis i l'organització política és transformi en organització jurídica racional si no s'abandona en la religió el principi de la no llibertat"⁴. Això és el que no varen comprendre el revolucionaris francesos, que anant contra la religió van contra l'essència de les coses i la voluntat de l'esperit universal. Llavors, tot i que

1. F. religió, Lasson, 148, diu '7a religió és el coneixement que té de si mateix l'esperit diví per la mediació de l'esperit finit". cfr. Flórez 344.

2. D'hondt ha sostingut la tesi que el Hegel jove planteja els seus escrits teològics a partir de l'alienació humana. Diu que els déus són aleshores l'espill, la imatge, la reverberació de l'essència divina. Quelcom similar trobem també en la interpretació d'Escotado i de Wahl.

3. En parlarem més quan ens ocupem de la lògica de la història.

4. Enz. §552 nota.

1.WG. 2691216.

2.WG. 4561354.

en els països catòlics aquella religió no era la superior i efectiva, contra el seu poder sobre les consciències no hi van poder fer res.

Per a Hegel, si hom vol canviar efectivament el món, el primer que ha de fer és provocar un canvi espiritual en les consciències. És infructuós intentar el canvi en les constitucions polítiques, en l'estat, sense canviar prèviament l'esperit dels que havien d'acceptar aquell canvi polític -en darrer terme, el poble-. Per a Hegel, era absolutament infructuós i condemnat al fracàs intentar la revolució sense una prèvia reforma: "sense que no s'alteri la religió no pot triomfar una revolució política"¹.

La revolució necessitava de la prèvia reforma dels esperits -diu Hegel, seguint un principi clau de l'*Aufklärung*-, però per a Hegel el model d'aquesta reforma en els esperits és la Reforma protestant ². És la revolució religiosa del seu temps -si se'm permet aquesta expressió- i, per tant, és ella i no l'intent francès de revolució el darrer i decisiu moment en la història universal: "és fals que hom pugui trencar les cadenes del dret i la llibertat sense l'emancipació de la consciència i que hi pugui haver una revolució sense reforma" . Per això també va fracassar -segons Hegel⁴- la revolta dels camperols de Münster, ja que volien la revolució terrenal quan la reforma espiritual encara no havia acabat.

Els il·lustrats francesos antireligiosos oblidaven que "els principis de la raó de la realitat efectiva tenen llur garantia darrera i suprema en la consciència religiosa, en el subsumir sota la consciència la veritat absoluta". Per a Hegel i Turgot, la religió ve a resoldre el problema que Kant -per exemple- no podia solventar: què garanteix que els monarques o els individus que detenten el govern actuïn justament? La resposta hegeliana i de Turgot va en el sentit que l'única garantia és la religió, que és el "compromís més elevat" i resideix en la consciència més íntima del monarca. La religió és el que més ín

timament i profundament dirigeix els homes. Per això, les lleis per si soles "no podrien suportar la resistència duradora, la contradicció i els atacs de l'esperit religiós contra elles tot i que estiguessin apuntades i extrínsecament promulgades. Per això encara que el seu contingut fos el més veritable, aquestes lleis fracassarien en les consciències, l'esperit de les quals seria divers de l'esperit de les lleis i, llavors, aquest esperit no les sancionaria"¹.

Vista la història del segle XVIII i XIX, cal reconèixer, que no li mancava raó a Hegel. La religió va ser potser l'arma més important anti-revolucionària i anti-liberal. El Hegel vell considera aquests intents una mera estupidesa: "cal considerar com una mera estupidesa dels temps moderns pensar x. en transmutar un sistema de corrompuda eticitat, la seva constitució política i legislació sense canviar la religió, creure haver dut a terme una revolució sense reforma "².

f. Alexis de Torqueville va assenyalar al començament del seu llibre *L'an-tic règim i la revolució* que la Revolució Francesa és la primera revolució política de la història ja que totes les anteriors només s'havien produït en el camp religiós. Hegel hauria estat d'acord amb ell, però li hauria criticat -pen-sem- la seva ceguesa per comprendre les conseqüències polítiques i per a la llibertat d'aquelles revolucions que hom creia merament religioses.

7) La religió juga també un paper preponderant en la filosofia de la història simplement per ser un moment de l'esperit absolut^a i, per tant, en l'autoconsciència de l'esperit universal. La religió comparteix amb l'art i la filosofia la mateixa preocupació per "l'infinit" i no per allò merament temporal -el finit-. Tots tres són esperit absolut i tenen en comú a judici de Hegel "els problemes absolutament universals", ja que la "són les diverses modalitats en què la suprema idea existeix ... per a la consciència sensible, intuitiva i imaginativa". Tots tres moments tenen una mateixa importància i una ma

¹ Enz. §552 nota.

² Enz. §552 nota.

3. Hegel pensa que tant l'art, la religió com la filosofia són una forma d'autoconsciència de l'esperit i expressen l'esperit del poble, però ho fan de maneres diverses: la religió "representa i venera [l'esperit] com a déu o l'essència"; l'art el "presenta com a imatge i com Intuïció sensible" i la filosofia "el coneix i l'aprehèn en el pensament" [V..G. 123/156].

4. G.Ph.82/62.

1. Enz. §552 nota. Veure també WG. 931-2/696.

2. Podem afegir més bibliografia a la ja donada sobre la posició de Hegel respecte de la Reforma i el paper de la religió en la vida política: Karl Dienst "Die Bedeutung der Reformation für Staat und Religion nach G.W.F. Hegels Geschichtsphilosophie" i Reinhart Maurer "Hegels politischer Protestantismus".

3. WG.931-2/696.

4. W(;. 884/602.

teixa tasca, si bé Hegel distingeix estrictament entre ells, ja que es dirigeixen a diverses "facultats" humanes: l'art a la sensibilitat i els sentits, la religió a l'enteniment representatiu i la filosofia al pensament i la raó especulativa. Per això, el seu paper dintre de la filosofia de la història és divers.

Essent autoconsciència i consciència de l'absolut, en la religió rau també la possibilitat i la manera com hom pot reconciliar-se amb déu i l'absolut. Per la seva força impulsora que arriba a tothom, i per la veritat especulativa que comunica, en la religió hi ha la possibilitat de la reconciliació amb allò absolut i universal. La religió permet a l'individu que es despulli de totes les contingències exteriors, deixi d'obeir exclusivament les seves determinacions particulars i esdevingui un ser que es comporta com universal, reconciliat amb la totalitat racional¹.

Aquest aspecte es pot veure molt clarament en la valoració que Hegel fa del cristianisme. Per a Hegel el cristianisme (el protestantisme) aporta la consciència que déu i l'home són un. Afirmar la unitat de la natura divina i la humana per l'encarnació de Crist. En ella l'home té la promesa d'esdevenir un amb déu i que déu habita en tots els homes². El cristianisme afirmaria el valor absolut i infinit de l'home, el qual pot ser admès per la gràcia a l'espiritualitat absoluta³. Conseqüència d'això seria que l'home com a tal ha de ser valorat simplement per ser home i com a ser lliure.

El cristianisme, però, a més a més de reconciliar els individus amb l'absolut -per mitjà del culte i la devoció- com la resta de les religions, en tant que és la religió darrera portarà la reconciliació darrera i suprema. Aquesta no podrà ser superada com a contingut sinó només per la forma i per una sola cosa: la filosofia hegeliana.

1. Aquesta funció també la compleixen, però potser d'una manera diferent, l'art i la filosofia, tots ells superen el nivell de l'esperit objectiu i de la vida política. Hegel pensa que l'esperit humà no pot acontentar-se només amb el món polític [Enz. 234] i, fins i tot, per comprendre'l s'ha d'eleva a la vida teòretico-especulativa, a l'esperit absolut.
2. Això pot explicar la famosa anècdota de què alguns dels deixebles de Hegel haguessin tret com a principal conseqüència de les seves ensenyances, que l'home era igual o s'havia igualat a déu.
3. V.G.137/173.

4.2. Relació amb l'art i la filosofia

La religió no és l'únic element de l'esperit absolut present en la història universal. Aquesta també es realitza en moments importants per mitjà de l'art¹ i, sobretot, la filosofia²; però nosaltres sostenim la tesi de la major presència i importància en la història universal d'aquella per damunt d'aquestes. La religió juga un paper emblemàtic de tot l'esperit absolut, en certa mesura representa la totalitat de l'esperit absolut, ja que en certa mesura incorpora dintre seu l'art i la filosofia. Podem dir, en definitiva, que on no arriba la filosofia arriben la religió i l'art. On la filosofia no aconsegueix fer-se intel·ligible per al poble i els homes, la religió i l'art -el seu ajudant- comuniquen el missatge de l'esperit absolut.

Parlarem primer de l'art. Aquest és presentat per Hegel com una eina de la religió, per mitjà de l'art la religió es fa matèria i es fa sensible. L'art és, en part, la presencialització de la religió i pren el seu lloc a dintre del culte i els ritus religiosos. La religiositat i la religió s'exterioritzen per mitjà del culte ("l'acte pel qual la consciència singular assoleix la unitat amb allò diví"³). És dintre del culte que l'art fa un paper religiós, Hegel diu que l'art (que com a esperit absolut és una altra forma d'unió d'objectivitat i subjectivitat) encara "penetra més que la religió en la realitat i allò sensible".

Evidentment, aquesta major dependència de l'art respecte la natura i la sensibilitat -per a Hegel es basa en la identitat de forma i contingut- el fa inferior respecte a la religió -així com aquesta ho és respecte a la filosofia-. L'art és el primer moment i l'inferior de l'esperit absolut, i és superat per la religió que utilitzant-lo en el culte l'eleva. Hegel afirma que en les seves expressions més elevades, l'art compleix "la tasca d'expressar la religió; no Fes

1. Cal citar el llibre de Annemarie Gethmann-Siefert *Die Funktion der Kunst in der Geschichte. Untersuchungen zu Hegels Asthetik* que, tot i tractar breument el paper de l'art en la filosofia de la història i no fer massa referència a aquestes Lliçons, manté un bon equilibri en el seu estudi entre l'etapa juvenil i les influències, l'etapa de desenvolupament del sistema i l'etapa de Berlín.
2. Heinz Kimmerle "Zum Verhältnis von Geschichte und Philosophie im Denken Hegels".
3. V.G.1261160.
4. V.G. 125/158.

perit de déu, sinó la forma de déu, i amb ella allò diví i allò espiritual en general. En l'art s'ha de fer visible allò *diví*"¹.

En la filosofia de la història universal -i recordem que no podem ocuparnos ni de la *Filosofia de la religió*, ni de la *Filosofia de l'art* hegelianes- l'art ocupa un lloc en certa mesura subordinat a la religió i n'és la seva presencialització, sobretot en moments com Egipte, l'Índia i Grècia² en què la religiositat necessitava encara de la presencialització sensible. En ell es fa present sensible el missatge religiós, en ell "allò diví es fa visible en la imaginació i en la intuïció"³. L'art "serveix de vehicle a aquesta consciència [la religiosa], en donar-li suport i enfortir l'aparença fugissera amb l'objectivitat que es revela i passa a la sensació"⁴.

Tant pels egipcis⁵ com pels grecs, l'art és la manera que troben per expressar el contingut de l'esperit, ja sigui com a representació de l'enigma que volen resoldre i "visualitzar" -Egipte⁶-, ja sigui com arquetipus i amb forma universal. Però, en tots dos casos no se n'adonen de la superioritat de l'esperit respecte a tota forma sensible o natural, encara que aquesta sigui la forma bella.

Hegel distingeix entre l'art indi -per exemple- de l'art egipci i, sobretot, grec. Al primer li manca totalment l'esperit -diu- mentre que en altres hi ha un intent ja espiritual d'expressar-lo -com a enigma a Egipte i com a forma bella a Grècia-. D'una manera o altra s'ha aconseguit ja representar sensiblement l'esperit, cosa que no es va aconseguir abans, ja que -per a què hi ha i art- és necessari que hi hagi la "facultat d'adquirir consciència de l'esperit" . L'aparició de l'art indica, doncs, que hom ja penetra en el món de l'esperit. En un primer moment, l'art és un signe de desenvolupament espiritual; tot i

que l'art no dóna a l'esperit la forma espiritual mateixa, "sinó que la seva representació comença sent produïda d'una manera exterior"¹.

L'art, per tant, "cau en el centre del procés espiritual", ja que on l'espirt és informe, un objecte indeterminat i purament abstracte (com entre els jueus i els musulmans) l'art és insuficient i, fins i tot, pecaminós. Aquests pobles rebutgen l'art perquè es neguen a concretar i a donar forma a l'esperit. En canvi, on l'esperit es pot representar espiritualment a si mateix (en el protestantisme, especialment), l'art religiós ja no pot ser tant valorat i esdevindrà en certa mesura "superflu"². En un tercer moment, doncs, l'art deixarà de ser un signe de desenvolupament espiritual i ja no serà la manera com els pobles viuen l'esperit. Llavors, els homes comprenen l'esperit d'una manera més especulativa i conceptual i, per tant, l'art ocupa un lloc subsidiari en el culte.

És clar que l'art ocupa un lloc -com a esperit absolut que és- al costat de la religió, en la tasca històrica de revelar als pobles allò absolut i substancial. Si la religió educava i dirigia el poble, l'art també col.labora en aquesta tasca i esdevé "mestre dels pobles". Però l'art deixarà molt aviat de ser necessari, ja que només juga un paper essencial en aquell moment en què encara no s'ha desenvolupat la interioritat humana. Complia la funció de presencialitzar l'esperit i els déus -enigmàtics o bells-, però una vegada la interioritat moral i la subjectivitat s'hauran desenvolupat hom podrà viure l'esperit i la religiositat sense l'ajuda de la sensibilitat. Llavors, l'art deixa de ser necessari i esdevé un mer ajut pedagògic per a esperits no educats encara³.

Evidentment, Hegel ha evolucionat respecte a la seva concepció juvenil exposada en el *Systemprogramm*. Allí reivindicava una religió sensible i una mitologia de la raó que tornessin estètiques les idees. D'aquesta manera pensava que es podria tancar l'abisme creixent entre homes il.lustrats i el poble pla. D'aquesta manera també no es cauria en la freda abstracció i escissió

1. V.G. 125/158.

2. En la *Fenomenologia* en l'apartat traduït com "L'artífex", Grècia és saludada alhora com la "pàtria de l'art" i "el moment aurora; de l'esperit".

3. V.G.125/158.

4. G.Ph. 89/68.

5. WG.4981384.

6. Hegel diu [WG. 499/385] que "en l'esperit egipci, l'art és la forma necessària de la consciència, de saber-se, de fer-se la seva representació".

7. WG.4981384.

1. WG.499/385.

2.id.

3. Hegel considera que el catolicisme amb la devoció pels Sants i la Verge i per la seva representació en imatges, és un clar exemple de religió encara no plenament espiritualitzada -al contrari que la luterana-. El catolicisme necessitaria encara de l'art mentre que el luteranisme ja en podia prescindir totalment perquè era plenament espiritual.

kantiana, les idees belles elevarien els homes sense escindir-los en les seves facultats. L'art era considerat, llavors, com el gran remei contra l'escissió, l'escissió del cos social entre il·lustrats i poble i l'escissió interna en cada individu entre raó i sentiment.

Ara, en el Hegel madur, les consignes schillerianes han perdut gran part de la seva força i Hegel es preocupa més per la religió i la filosofia -sobretot per aquesta darrera-. Ja no les veu tampoc tenyides de forma sensible o mitològica mitjançant l'art o la poesia, tot i que tampoc no el desqualifica com a una manera de reconciliació -si bé d'inferior nivell- i com a esperit absolut. Però valora sobretot el contingut i la forma especulatiu de la filosofia i el contingut especulatiu en si de la religió -encara que lamenti la seva forma encara representativa-.

Com hem vist, Hegel afirma que no hi ha diferència de contingut entre religió i filosofia, i que totes dues expressen a més a més la veritat absoluta a la qual tota eticitat se sotmet. Per aquesta raó, Hegel no té inconvenient en alabar Plató quan, segons ell, va afirmar "que constitució i vida política veritables es fonamenten profundament en la idea" o a Sòcrates en afirmar que "filosofia i poder polític han de coincidir". L'esperit absolut -inclòs l'art- té una adequació estricta amb l'esperit objectiu, són dues cares d'una mateixa moneda i, històricament, es donen d'una manera correlativa.

Hem donat algunes de les raons que justifiquen que la religió tingui una presència superior als altres moments de l'esperit absolut en la filosofia de la història universal. Com hem vist Hegel privilegia la religió per ser el primer moment de l'esperit en fer, presència i influenciar els pobles en la història, també és la força de més constant influx -l'art intervé només en una època concreta- i la filosofia fa presències esporàdiques i és, sobretot, la gran esperança del futur. Per totes les raons que hem anat donant, hom comprèn que en el desenvolupament concret de la història universal no podia sinó haverhi la preocupació i atenció central per les components religioses. La religió és, en definitiva, no només una manera especulativa vàlida de conèixer l'absolut diví, sinó una força dinamitzadora de tota la història, el món ètico-polític inclòs.

Una altra cosa, però, és que en els darrers temps hagués arribat el moment que la filosofia prengué el relleu de la religió. D'aquesta, certament,

Hegel en fa sempre una valoració de *pretèrit*, però no hem d'oblidar que la història s'ocupa bàsicament del pretèrit, el present és el límit de la història. El cert és que, en la major part del desenvolupament històric, la religió fou una força molt més decisiva que no la filosofia. Quan Hòlderlin, Schelling i Hegel en el *Systemprogramm m* reivindicaven una religió sensible, mitològica alhora que racional, que fos per a tot el poble i el mogué a l'acció, reconeixien tàcitament el paper que la religió jugava en tota acció -regeneracionista o revolucionaria- com la que demanaven del seu temps. Quan volien agermanar religió i raó-filosofia per a l'educació del poble i l'acció política, tenien molt clar que havien de posar de la seva banda la religió, ja que sense ella la filosofia i la raó per si soles mancaven de força. Reclamaven quelcom similar al que Robespierre i els hebertistes intentaven a França: el culte a • a deessa raó o al ser suprem del deisme.

Per a Hegel la pròpia filosofia era la posada en clar especulativa¹ del contingut representatiu i transcendentalista de la religió -fins i tot, la superior: el luteranisme-. Els darrers moments de la filosofia de la història universal són alhora que l'alabança de la triomfant Reforma, el comiat de la religió com a exposició superior de l'esperit absolut. La filosofia havia de substituir-la, fins i tot, en el adoctrinament del poble.

D'altra banda, és evident que la interpretació que Hegel fa de les doctrines religioses cristianes o luteranes és ja una clara secularització dels seus dogmes. Hegel interpreta d'una manera molt concreta doctrines com la del pecat original, la trinitat, l'encarnació, els vots de celibat i obediència, i el concepte mateix de déu. Hegel pot afirmar que l'estat és diví perquè té tot un concepte propi i peculiar de divinitat -cosa que també s'esdevenia en Spinoza-. Però tot això no ens ha de portar a menystenir la importància radical

1. Sobre la relació entre religió i filosofia i sobre la superació de la primera per la segona podem remetre a Faik Wagner "Die Aufhebung der religiösen Vorstellung in dem philosophischen Begriff" (remarca la distància entre la forma representativa de la religió i la més pròpiament especulativa de la filosofia), Dominique Dubarle "La positivité de la révélation et son élimination philosophique" (aproxima Hegel a Lessing i planteja la tasca de la filosofia de distingir en el fons petrificat dels dogmes -la *Positivität* dels seus escrits juvenils- les veritats racionals necessàries i especulatives) i Edward Black "Religion and Philosophy in Hegel's philosophy of Religion" (que ens agrada sobretot per haver remarcat el que és un dels punts centrals d'aquest apartat: que la religió fa el paper de la filosofia -el saber especulatiu de l'absolut- per als no filòsofs i el poble no-il·lustrat. Paper que també exerceix -cal recordar-ho- l'art).

ment central que la religió juga en la filosofia de la història hegeliana. La religió no és ni pot ser substituïda en aquesta ni per l'art, ni per la filosofia, ni per cap altra cosa. El paper que hem exposat l'exerceix ella i només ella ho pot fer, fins el moment darrer en què la filosofia li pren el relleu.

—

La religió és -com hem vist- un component essencial de l'esperit del poble^s i la síntesi més perfecta del principi que l'esperit universal li ha atorgat. Per això, donat que els esperits del poble se succeeixen i que els principis de l'esperit es desenvolupen, en la història universal hegeliana hi ha un desenvolupament clar de la religió. La filosofia de la història hegeliana és també un desenvolupament de l'esperit absolut i de la religió, que lentament van ascendint a formes superiors i més perfectes, la darrera de les quals és la filosofia ja que és alhora el contingut i la forma més alta i lliure-. No obstant això, la religió -com l'art- han estat moments essencials i imprescindibles per arribar a aquest estadi superior.

La religió en la història universal té una importància cabdal en el moment de justificar i fer plausible l'existència de l'ordre lògic, que en regeix immanentment l'entramat empíric. Sense anar més lluny, hem vist com la religió fa present l'esperit absolut en els agents i mitjans històrics de l'esperit universal. Sense ella tot l'entramat i desenvolupament pormenoritzat de la història universal mancaria dels més importants dels seus moments i transicions. Sense ella també l'esperit universal i absolut -el déu de la història- seria un mer desconegut o un misteri per a la majoria dels homes i per als pobles -que són els agents de la història-.

Hegel es nega per principi a aquesta situació: Déu, l'esperit absolut, és mostra voluntàriament en la realitat i els seus agents n'han tingut un coneixement cert encara que sigui sota la forma deficitària de la religió representativa i en el sentiment. L'absolut, s'ha donat des de sempre i voluntàriament a l'home i els pobles, ja que com diu en la *Ciència de la lògica poc* podríem agafar i conèixer l'absolut si ell no s'hagués volgut mostrar. L'absolut s'ha

mostrat però ho ha fet de diverses maneres, de la qual la superior és la filosofia. Però, donat que la història és un llarg procés de perfeccionament i desenvolupament, la tasca més feixuga i constant no l'ha suportat la filosofia sinó la religió, per això en aquest treball li dediquem molt més atenció a aquesta que no a aquella.

La religió té potser un defecte: és en si racional -d'acord- però no expressa autènticament la importància, el valor i el poder de la raó. La religió té un contingut racional i especulatiu, però no el té com a guanyat per i des de la raó; al contrari, el té com a *revelat*, com una concessió i "gràcia" divina. Hegel comprèn que en la religió "la revelació de la veritat que per ella rebem els homes ens és infosa des de fora"¹; essent, llavors, la veritat que la religió conté una concessió gratuïta de la divinitat i els homes l'han de rebre humilment en lloc de treure-la purament i exclusivament de si mateixos. Llavors la veritat de la religió -com a veritat religiosa- li és extrínseca en certa mesura a l'home, és una concessió i no una fita o esforçada tasca de l'home. Hegel com Lessing també escolliria el camí per a arribar a la veritat en lloc de la veritat mateixa; per a ells la religió s'assembla massa al tret de pistola amb què, Schelling i els que reivindicaven la intuïció transcendental, volien inaugurar la filosofia i assolir la veritat.

Però deixem de banda aquesta hipòtesi; el que és cert' és que, malgrat els seus avantatges, la religió no pot comparar-se a la filosofia pel que fa a la forma o perfecció en l'exposició de la veritat. És una tesi central en el nostre treball que la filosofia cerca la racionalitat -la lògica- que es conté immanentment en allò existent efectivament i empíricament; així, 'en ser la *tigació d'allò racional*, consisteix en la *captació d'allò present i real*, no és el posar d'un *més enllà* que sap déu on estarà"². La filosofia intenta trobar la "font" des d'on brollen totes les coses i la "llum" des de la qual es comprenen i en són reflexos; llavors reduirà tots els fenòmens, tota l'existència empírica, a aquella font única per a comprendre'ls des d'ella i com a derivats d'ella³. La filosofia mai no cau en el transcendentalisme -com la religió- la raó de les coses ha de ser immanent a elles mateixes, han d'estar en elles i no en un

1. Hegel, d'altra banda, considera la religió -d'acord a una gran part de la *Aufklärung* alemana- com un element essencial en l'home. Així, Hegel arriba a dir, planerament però amb contundència, que l'home també es distingeix de l'animal per tenir una religió [Enzy 2 nota]. La religió és, en definitiva, quelcom constitutiu de l'home; potser no allò superior, però sí quelcom que és molt aprop d'allò absolut i superior.

1. G.Ph. 92170.

2. Ph.R. prefaci 24/22.

3. G.Ph.38125.

més enllà. La filosofia és un pensament rigorós que és capaç de captar el pensament o logos que hi ha en les coses reals i efectivament existents.

D'altra banda, la filosofia abasta més que la religió, ja que pot comprendre la religió i les seves "creences" alhora que es pot comprendre a si mateixa¹; mentre que la religió fracassa, segons Hegel, alhora de comprendre la filosofia. La forma especulativa -com ja hem mostrat- és superior a la forma representativa de la religió, la filosofia és la forma més alta, més lliure i més sàvia" de la unió de l'objectivitat i la subjectivitat, ja que n'és la forma en "l'esperit pensant". Per tot això, Hegel no s'està de proclamar-la la "flor més elevada" i qualifica el tot reflectit en ella com el focus simple i el concepte que es coneix a si mateix. La filosofia és la "ciència per excel·lència"².

1. G.Ph. 101/79.

2. V.G. 127/161.